

TEREBINTH

**Bidprentjes:
katholieke
rouwcultuur**

**Lijkbezorging,
tijdelijke opslag?**

December 2008

Graven op internet: Begraafplaatsen vier jaar later

De eerste aflevering in deze rubriek verscheen in september 2004. Ik schreef toen: 'Een beetje begraafplaats heeft vandaag de dag een website. Dat zou je denken. Maar niets is minder waar'. De oogst was beperkt tot een handvol sites over begraafplaatsen. Inmiddels zijn we vier jaar verder. Steeds meer begraafplaatsen zien het belang om zichzelf op het internet te presenteren. Naast commerciële websites zijn er ook sites die worden samengesteld door enthousiaste begraafplaatsliefhebbers.

De Stichting Herstel Oude Begraafplaatsen Geldermalsen streeft naar een waardig herstel van deze historische begraafplaats. De stichting heeft een eigen website waarmee zij aandacht vraagt voor het initiatief en kan rapporteren over de voortgang van het project. De site oogt goed en er worden enkele graven belicht. Over het ontstaan, de aanleg, de sluiting en het belang van de Oude Begraafplaats lees je jammer genoeg niets op de site, maar de site is pas sinds 1 juli in de lucht.

Ook Zeist heeft een 'Oude Algemene' en een stichting die zich inzet voor het behoud van de monumentale begraafplaats. De website geeft net meer informatie over de geschiedenis dan die van Geldermalsen. In het gerestaureerde poortgebouw van de begraafplaats is zelfs een klein museum ondergebracht (elke tweede en vierde zaterdag van de maand 12.00-15.00 uur), waarin een expositie over begraven in Zeist te zien is. Voor wie echt meer wil weten over de begraafplaats aan de Bergweg verwijs ik naar het uitgebreide artikel op de onvolprezen site van Dodenakkers.

Al gravend op internet ontdek ik dat een volledig overzicht van alle begraafplaatsen in Nederland jammer genoeg nog steeds ontbreekt. Leon Bok is hiermee bezig. Misschien ligt hier een taak voor De Terebinth: immers als je je als vereniging inzet voor het behoud van het funerair erfgoed in Nederland is het een goede zaak om dat erfgoed dan ook overzichtelijk te tonen.

Bartho Hendriksen
b.w.hendriksen@planet.nl

Links
 Geldermalsen, www.oudebegraafplaatsgeldermalsen.nl
 Zeist, www.oudealgemenbegraafplaatszeist.nl

FUNERAIRE VARIA

Uitvaart Vakbeurs Gorinchem 16-18 oktober

Voor het eerst ga ik naar de Uitvaart vakbeurs. Velen om mij heen zijn door de wol geveerd en kunnen locatie, standhouders, ontwikkelingen en catering vergelijken met eerdere beurzen, vier of acht jaar geleden. Met het openbaar vervoer er komen is geen sinecure en op station Gorinchem wordt geen enkele hulp geboden om snel naar de evenementenhal te komen. Eenmaal aangekomen is het een drukte van belang, met lange rijen voor de balies. Iedereen krijgt het dikke speciale blad Uitvaart mee, met alle benodigde informatie. Vlug vereniging De Terebinth opzoeken, benieuwd naar de stand. Niet onder vereniging, niet onder Terebinth, maar pas onder *De* staat mijn club vermeld, aj, niet handig.

De tocht naar de andere kant van de hal geeft een impressie van wat zo'n beurs dan inhoudt. Een gedempte sfeer, uitgebalanceerde verlichting, aangename temperatuur en genoeg ruimte ondanks de drukte, het geheel ziet er verzorgd uit. Met duidelijke trots laten diverse standhouders zien wat ze te bieden hebben: glimmende lijkwagens van Amerikaanse properties, kisten van uiteenlopende soorten hout en beslag staan bijna uitnodigend in rijen opgesteld.

De dood van een mens brengt heel wat bedrijvigheid teweeg, zo blijkt. Hij moet worden afgelegd, opgebaard en misschien licht gebalsemd. Als hij op straat is doodgebloed moet dat efficiënt worden opgeruimd, als hij in den vreemde is overleden, moet hij snel worden gerepatrieerd.

Drukwerk moet gemaakt en verstuurd, verdriet worden verwerkt. Aan alles is gedacht, doodgeboren baby's krijgen een speciaal rompertje met een prachtig gevlochten mandje. Bijna zou je vergeten dat het geen feestelijke aangelegenheid betreft.

De stand van De Terebinth vormt een welkome afwieling. Hier oude grafmonumenten en een afgedankt kazuifel, door de pastoor bij het vuilnis gezet. Niet alleen noviteiten vragen om aandacht, ook het behoud van ons funerair erfgoed.

Intussen heeft de inwendige mens hier geen reden tot klagen. Het motto is daarom: *beleef* de uitvaart, zolang het nog kan.

Liesbeth Vermeulen

Stand De Terebinth

Inhoud

Het Jaar van het religieus erfgoed is bijna voorbij. Hier het rooms-katholieke kerkhof in Nes, Ameland. Voor een verslag van de Terebinthexcursie hierheen, zie pagina 59

GRAVEN OP INTERNET/FUNERAIRE VARIA	50
MENS & PLEK	51
WET OP DE LIJKBEZORGING	52
In september werden wijzigingen in deze Wet behandeld. Volgens sommigen was de ruimte die het stoffelijk overschot innam, een tijdelijke opslag of huur in andermans eigendom geworden. Nu is er een nieuw opstalrecht.	
BOEKBESPREKINGEN	54
BIDPRENTJES	56
Dankzij hun lange geschiedenis, hun enorme aantal, de vaak prachtige afbeeldingen en de boeiende teksten vormen bidprentjes een lange keten die een belangrijk aspect van de katholieke rouwcultuur nauwgezet verbeelden en verwoorden. Josien de Jong over de geschiedenis ervan.	
EXCURSIES	58
Verslagen van Drenthe en Ameland	
VERENIGINGSNIEUWS, EXTRA ALGEMENE LEDENVERGADERING	60
Inventarisatie begraafplaatsen Scheemda, agenda, bericht uit de Achterhoek en Salland, uitslag van de fotowedstrijd	
GAST AAN HET WOORD / COLOFON	64
Rita Hulsman	

Mens & Plek

Naam Sytze de Boer

Leeftijd 62 jaar

Functie lid van de Belanghebbendenraad Kranenburg; zat in de commissie cultuurhistorisch waardevolle graven Zwolle; oud-redactielid van De Terebinth.

Sytze de Boer

Begraafplaats Kranenburg in Zwolle bestaat dit jaar vijfenzeventig jaar. In de vier seizoenen wordt daar ingetogen bij stilgestaan. Sytze bezoekt de begraafplaats al heel lang. Zijn romantisch levensgevoel brengt hem naar het lommerrijke begraafpark.

In 1992 werd hij met zijn gezin plots geconfronteerd met het verlies van dochter Mirjam. Zij hoefden niet lang na te denken waar Mirjam begraven moest worden. Samen hebben zij voor haar een plekje uitgezocht in het oude parkgedeelte tussen hoge coniferen, aan een intiem laantje. Op de grafsteen van zacht geel kalksteen is een vlinder gehakt. De vlinder vliegt naar de regenboog. Door de jaren heen heeft klimop zich gehecht aan de zijkant van de steen. Tegenover het graf staat een hemelboom, achter het graf een godenpeer. Een oude conifeer achter het graf is inmiddels gerooid om de overige bomen meer licht te geven. In het begin was dat even wennen. Het gezin was al zo gehecht aan de sfeer van het plekje dat iedere verandering hier afbreuk aan zou doen.

Toch verandert er wel eens wat op de begraafplaats, soms meer dan je lief is als nabestaande. Eén van de redenen voor Sytze om zitting te nemen in de belanghebbenden-

raad. Die raad is een spiegel voor de beleidsmakers en uitvoerders van de gemeente en geeft gevraagd en ongevraagd adviezen. Soms wordt er bemiddeld tussen nabestaanden en de beheerder over regels voor grafbedekking en de toepassing daarvan. In het lommerrijke park botsen beleid en individuele belangen wel eens. De kunst is om deze delicate tegenstellingen weer bijeen te brengen. Als nabestaande maar ook als Terebinthlid, met oog voor het grotere ontwerp en voor het daarop afgestemde beplantingsplan dat voor rust en harmonie zorgt op de begraafplaats.

Bert Pierik

Wetswijziging: particulier eigendom is terug

Na tien jaar praten werden in september wijzigingen in de Wet op de lijkbezorging behandeld. CDA-kamerlid Knops noemde dat het tempo van een rouwstoet. De memorie van toelichting (2005) verklaart dat urgentie ontbrak: 'Niettemin is er inmiddels voldoende aanleiding om tot diverse wijzigingen over te gaan'. Geen urgentie? Al vond de grootste onteigening ooit van grafrechten plaats? Al wordt kindermishandeling onvoldoende opgemerkt en komen jaarlijks gemiddeld 211 onverklaarbare sterfgevallen bij kinderen voor? Misstanden bij ruiming? Verlies van onvervangbaar historisch erfgoed, onder andere door selectief ruimen op benarde begraafplaatsen?

Herstel rechterlijke fout

De wijzigingen brengen verbeteringen. De belangrijkste daarvan is: het eigendom. Is dan niet overal ter wereld het graf eigendom? Ja, met uitzondering van Nederland sinds 25 oktober 2002. Toen werden alle bezitters van koopgraven, meestal familiegraven, abrupt onteigend door de Hoge Raad. Een proefproces tussen het aartsbisdom Utrecht en de Utrechtse begraafplaats Sint Barbara gaf aanleiding tot deze rechterlijke radicaliteit.

Rechters hebben doorgaans weinig kaas gegeten van cultuur, historie of maatschappelijke opvattingen. Niet eerder uitten ze hun geringschatting zo onbewimpeld als in dat arrest. Het arrest werd dan ook door gezaghebbende juristen scherp bekritiseerd. Juridisch lagen betere oplossingen voor de hand in de trant van opstalrecht. Dat belette gemeenten, begraafplaatsen en concerns niet de nieuwe rechten te claimen. Wie € 3.500,- tot € 9.000,- voor een graf betaalt kreeg na 2002 niets in eigendom. Als iemand € 3.000,- tot € 8.000,- betaalde voor een zerk of stèle, werd dat monument door plaatsing zonder meer eigendom van de grondbezitter - de begraafplaats dus. Volgens sommigen was de ruimte die het stoffelijk overschot innam, een tijdelijke opslag of huur in andermans eigendom geworden.

Elegant en simpel

Om aan de rariteit een eind te maken, verleent de wet een nieuw opstalrecht, door artikel 32a in de nota van wijzigingen uit 2008. Gedurende de periode dat een graf niet geruimd mag worden, vindt voor graftekens en beplanting geen natrekking plaats. Simpel gezegd: monument en de beplanting blijven eigendom van nabestaanden. Dat moet inhouden dat grafruimte, lijkomhulsel en stoffelijk overschot eveneens daarbij horen. Goed nieuws voor allen die een particulier graf bezitten. Op een elegant en simpele manier corrigeert de wetgever een ernstige mislag van de Hoge Raad en geeft de burgers terug waarvan zij nodeloos werden beroofd.

Geen wetsbepaling komt er voor het ruimen. De Kamerleden loofden het Comité van Waakzaamheid – oprichter Hans Holdorp zat op de tribune-, dat zich zes jaar inspande om ethischer ruimen op de agenda te krijgen.

De stèle op het graf van J.D. Zocher jr., op begraafplaats Kleverlaan in Haarlem

Volgens de staatssecretaris kan deze kwestie beter via gemeentelijke convenanten opgelost worden, eventueel via de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). SP-kamerlid Van Raak verlangde een Algemene Maatregel van Bestuur als de VNG na een jaar nog geen regeling opgesteld heeft.

Volgens zo'n convenant worden de resten respectvol bijgezet in een doos of hoes. Apeldoorn en binnenkort Leusden doen dat. De staatssecretaris acht dat meer herbegraven dan ruimen. Moeten alle overblijfselen oneindig geregistreerd en bewaard blijven, als familie en nabestaanden er allang afstand van hebben gedaan? Heeft dat nut? Is het financieel en ruimtelijk op den duur vol te houden?

Verval bij verwaarlozing

Verwaarloosde oude graven bieden een troosteloze aanblik. De laatste aantekening van een rechthebbende kan

uit 1898, 1905 of 1927 stammen. Sindsdien zijn mensen verhuisd, geëmigreerd of overleden. Hoe vindt men die? Als dit lukt, blijkt niet iedereen enthousiast voor een investering in het graf van overgrootvader, oudoom of achterneef.

Bij verwaarlozing mag volgens artikel 1, onderdeel d, lid 4-6 de beheerder de rechthebbenden daarop schriftelijk wijzen. Die moeten het monument binnen een jaar opknappen. Als niemand reageert, wordt die mededeling bij het graf en bij de ingang van de begraafplaats aangebracht. Zonder reactie vervalt het grafrecht dan na vijf jaar. Die regeling biedt een oplossing voor de meeste gevallen. Wie hecht aan zijn particuliere graf, moet bereid zijn dat te onderhouden.

Termijnen worden praktischer. Lijkschouwers zullen volgens artikel 5 in de toekomst forensische artsen moeten zijn. Het onderzoek naar niet natuurlijk overlijden wordt vooral bij kinderen strenger geregeld. Van onbekende doden moet volgens artikel 21 genetisch materiaal bewaard blijven. Voor hoelang? Waarschijnlijk tot de ruimte vol is. Dan beslist de functionaris wel wat opgeruimd wordt. Dat iemand na vijftig of honderd jaar DNA van een onbekende dode na wil gaan, zal bij hoge uitzondering voorkomen.

Schrikbeeld van particuliere handel

De wetgever laat terecht veel over aan de beroepsgroepen en de gemeenten. Daardoor hebben particulieren amper verweer tegen willekeur van de begraafplaats. Soms worden camera's op begraafplaatsen geweerd: mag ik het graf van opa niet fotograferen? Neen, want dan komen ook andere graven op de foto, of: hebt u toestemming van die families om hun privacy te schenden? Tegen religieuze uitsluiting of lokale verboden is weinig te doen. Rechters en commissies van bezwaar hanteren een trechtersvisie: breed voor het bestuur en smal voor de particulier, want het beleid moet door kunnen gaan.

Soms zien instanties spoken. In de memorie van toelichting draaft een oude nachtmerrie op. Minister, gemeenten, VNG en beheerders vrezen voor handel in graven. Als enig voorbeeld diende Stichting Grafzorg Nederland. Begraafplaatsen en gemeenten doen weliswaar niet anders dan in graven handelen. Voor betere graven hogere prijzen. Om waardevolle grafmonumenten te behouden worden die als occasions verkocht. In enkele plaatsen worden graven compleet met fraaie monumenten geleverd. Nieuwe namen verschijnen op de oude naamplaat. Is commercie in goede handen bij begraafplaatsen maar in slechte handen bij particulieren? Tijdens de behandeling bleef deze nachtmerrie onbesproken.

Hoezo cultuur?

Voor de overheid is het funeraire gebeuren een publieke voorziening om stoffelijke resten te begraven of bij te zetten. Alleen het SGP-lid Van der Staaij nam het woord cultuur in de mond. De wijze waarop met de doden wordt omgegaan is een belangrijk, gevoelig onderwerp. Daaraan kan men de cultuur van een volk aflezen. Respectvol en waardig omgaan met overlijden laat genegenheid en

piëteit tegenover gestorvene en nabestaanden zien. Dat is juist, maar toch te karig.

Sommige grafmonumenten en begraafplaatsen zijn onvervangbare delen van de nationale identiteit, dus van de Nederlandse cultuur. De natuurkundigen Christiaan Huygens en Heike Kamerlingh Onnes, de dichter Pierre Kemp maar ook de Zochers, die zoveel begraafplaatsen hebben ontworpen, behoren tot ons nationale erfgoed. Zulke graven worden in alle landen in ere gehouden. Nederland heeft geen ereveld, geen eremuur en geen mausolea voor Nederlanders van deze categorie. Wel monumentale kerken en begraafplaatsen als Oud Eik en Duinen in Den Haag, Westerveld bij Velsen en De Nieuwe Ooster in Amsterdam.

Nieuwjaarswens

Waarop is te hopen voor 2009? Dat bij de overheid het inzicht groeit dat funeraire cultuur meer is dan een nuttige voorziening. Van het oude gemeenschappelijk bezit, zoals weiden, marktplaatsen, gebouwen is weinig over. Maar één daarvan is de begraafplaats. Naar algemeen rechtsgevoel is de begraafplaats is ook van degenen die daar hun doden ter aarde hebben besteld. Hun rechten en wensen mogen niet zonder meer genegeerd worden.

Maar bij sommige begraafplaatsen en monumenten gaat het om nationaal cultuurbezit. Hun beheerders zijn cultuurbewaarders. Als onze overheid zich dat bewust wordt, komt een broodnodige culturele zorgplicht tot leven. Het in stand houden van zo'n vijftien begraafplaatsen en zo'n honderd à honderdvijftig grafmonumenten is algemeen belang. Die hoeven daarom niet kostendekkend geëxploiteerd te worden. Daarbij behoort een financiële voorziening, een cultuurfonds, zoals dat in andere landen, bijvoorbeeld Frankrijk, bestaat. Dan geeft de overheid pas echt vorm aan haar culturele zorgplicht voor ons funerair erfgoed.

Bouke Jagt

Begraafplaats Soestbergen in Utrecht

Handboek Funeraire Architectuur in Nederland

Bouwen op de grens; gids voor de funeraire architectuur in Nederland, wil de verrassend vele, mooie en bijzondere gebouwen op begraafplaatsen onder de aandacht brengen. Potentiële gebruikers van dit voor Nederland unieke standaardwerk zijn architecten(bureaus), aannemers, opdrachtgevers voor de bouw, waaronder steeds vaker uitvaartverzekeraars en uitvaartondernemingen, historici en allen met belangstelling voor ons culturele erfgoed. Gezien de omvang en de kosten van dit standaardwerk – de delen Oost, Noord en West komen nog -, mag ik hopen dat ten behoeve van de laatste categorie van niet-professionele belangstellenden gemeentelijke bibliotheken en bibliotheken van onderwijsinstellingen tot aanschaf zullen overgaan.

Deel 1, Zuid dat zojuist verschenen is, heeft betrekking op Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. De eerste hoofdstukken plaatsen de funeraire bouwkunst in een breed kader. Hoofdstuk 1 geeft inzicht in de Nederlandse funeraire cultuur waarin de gebouwen ontstaan zijn. In de twee volgende hoofdstukken ligt het accent respectievelijk op de architectuur en de stijlen met landelijke voorbeelden. De nadruk in hoofdstuk 4 ligt op de regionale verschillen en overeenkomsten tussen de gebouwen in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. Restauratie, uitbreiding en herbestemming van funeraire gebouwen komen aan bod in hoofdstuk 5. Hoofdstuk 6 besteedt aandacht aan verdwenen en niet uitgevoerde ontwerpen en hoofdstuk 7 belicht gebouwen op militaire begraafplaatsen. Dan volgt de catalogus waarin per provincie op beknopte wijze feitelijke informatie over de gebouwen wordt gegeven. Deel 1 is mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van Provincie Limburg / Huis voor de Kunsten Limburg,

provincie Noord-Brabant, Provincie Zeeland, Stimuleringsfonds voor Architectuur en door Genius Loci begraafplaatsenadviseurs.

De gebouwen zijn onderverdeeld in vier categorieën: (a) hoofdgebouwen zoals aula's, crematoria, rouwcentra, uitvaartcentra, metaheerhuizen en begraafplaatskapellen, (b) knekelhuizen, drenkelingenhuizen en lijkhuizen, (c) grafkapellen en mausolea en (d) overige gebouwen, waaronder doodgraverswoningen en dienstgebouwen. Kerkgebouwen, die immers zijn gebouwd voor de eredienst, zijn niet opgenomen. Per categorie is een chronologische volgorde aangehouden, waardoor de ontwikkeling goed te volgen is. Achter de drie catalogi volgt het hoofdstuk Na-werk dat het hele werk uiterst toegankelijk maakt. Eerst een verklarende lijst van funeraire en architectonische termen en begrippen, waarin apart de meest voorkomende doodssymboliek is opgenomen. Dan een overzicht en een register van architecten(bureaus) en ontwerpers van de objecten die in dit deel zijn opgenomen gevolgd door het register op plaatsnaam.

Wat direct opvalt, is de verzorgde vormgeving. In zekere zin is het ook een coffee table-boek en ik twijfel er niet aan dat alleen al vanwege de fraaie voor- en achterkant velen het boek zullen oppakken. De lay out van de pagina's – de positionering van de foto's, bijschriften en verwijzingen op een pagina en de ruime bladspiegel – getuigt van vakmanschap en het is een waar genoegen door de pagina's heen te bladeren. De diversiteit in typologie van de gebouwen komt goed in beeld door middel van de ruim zeshonderd kleuren foto's, tweederde gemaakt door Marjanne Hulsman. Ik was aangenaam verrast door de ruime aandacht voor hedendaagse gebouwen op begraafplaatsen. Rita Hulsman gebruikt terecht de term 'neomodern' voor het opvallende uitvaartcentrum van Monuta op de gemeentelijke begraafplaats in Tholen van GSG architecten. Eveneens recent (2005) maar van geheel andere orde en stijl is het organisch bouwen dat vertegenwoordigd is op de natuurbegraafplaats Bergerbos in St. Odiliënberg, waar A. Bos van Bomabo een afscheidsruimte uit hout, glas en steen bouwde. Door alle (nog) bestaande gebouwen inclusief de allernieuwste crematoria systematisch te beschrijven en af te beelden, ontstaat straks een indrukwekkend beeld van de funeraire architectuur in Nederland.

Jannes H. Mulder

Hulsman & Hulsman, *Bouwen op de grens. Gids voor de funeraire architectuur in Nederland. Deel Zuid Limburg, Noord-Brabant en Zeeland* (Rotterdam: Uitgeverij Ger Guijs, 2008, ISBN 978-90-6734-491-3, 366 blz., € 49.90)

Bevallige beelden van Italiaanse burgers

In het protestantse Nederland is het maken en plaatsen van beeldhouwwerken niet of nauwelijks traditie. Standbeelden voor verdienstelijke vaderlanders zijn spaarzaam opgericht. Op funerair vlak hebben tot het midden van de zestiende eeuw edelen en tot het begin van de negentiende eeuw aristocraten en overheden in kerken grafmonumenten opgericht. Over de gedenktekenscultuur in onze Gouden Eeuw heeft Frits Scholten in 2003 een interessant boek gepubliceerd.

Het katholieke Italië kent daarentegen al sinds de Romeinse tijd een bloeiende beeldcultuur. Nadat ook hier in de negentiende eeuw vanwege de hygiëne begraafplaatsen buiten de bebouwde kom waren aangelegd, liet de Italiaanse burgerij op haar graven imposante grafbeelden plaatsen. Over deze herdenkingsbeelden heeft Sandra Berresford in 2004 een boeiend boek gepubliceerd.

Na inleidingen van de Britse funeraire coryfee James Stevens Curl over de aanleg van buitenbegraafplaatsen en Fred S. Licht over de Italiaanse funeraire beeldhouwkunst deelt Berresford de grafbeelden in aan de hand van stijkenmerken die lopen van het neoclassicisme, via onder meer het symbolisme van de toonaangevende beeldhouwer Leonardo Bistolfi, naar het art-deco. De grafbeelden verwezen niet meer naar het hiernamaals maar gaven uitdrukking aan het verdriet van nabestaanden om de dood van de overleden pater familias. Sinds de Italiaanse eenwording in 1870 verbeeldden de grafmonumenten ook de emancipatie van de burgerij. Zo symboliseerde de grafcultuur op een rustplaats de macht van de liberale politiek. De grafbeelden kregen zo tegelijk een private en publieke functie.

Vervolgens biedt het boek een iconografisch overzicht. Voor het uitbeelden van het verdriet om de dood van de ander lag het accent op de treurende nabestaanden. Typerend voor de Italiaanse samenleving nam moeder de vrouw in de persoon van de weduwe daarbij een centrale plaats in. Vlaggen en inscripties verwezen naar de politieke rol van de overledene in de Italiaanse eenheidsstaat. Het boek eindigt met opnieuw twee hoofdstukken door gastauteurs. Het ene gaat over de grafbeelden voor liberale joden. Hoewel joden geen beeldcultuur kennen, tolereerden rabbi's de beelden zolang kunstenaars geen religieuze verwijzingen gebruikten. De joodse geestelijken maakten zich verder vooral druk om ongeoorloofde

ruimingen en de opkomst van de crematiebeweging. Het andere hoofdstuk brengt de betekenissen van de vele engelen in kaart. Zij fungeerden als intermediair tussen de het realistische leven en de mysterieuze dood.

Het boek bevat ten slotte een notenapparaat en een beredeneerde literatuurlijst die ingaat op de gevaren van milieuverontreiniging, massatoerisme, diefstal, verkoop, de groeiende populariteit van crematie en de opkomst van de fotografie die de Italiaanse grafkunst vandaag de dag bedreigen. Aangezien de lezers van dit boek ongetwijfeld als oprechte funeraire liefhebbers worden beschouwd, geeft het boek desondanks overzichten van de steden waar zich belangrijke grafkunst bevindt met Genua, Milaan en Turijn als toplocaties. Daarnaast geeft de publicatie een opsomming van de belangrijkste musea en academies met collecties modellen en een index. Bovenal telt de publicatie talrijke voortreffelijke kleurenfoto's. Het boek en natuurlijk de begraafplaatsen zelf zijn dan ook echte aanraders.

Wim Cappers

S. Berresford, *Italian memorial sculpture 1820-1940. A legacy of love* (Londen: Francis Lincoln Limited, 2004, ISBN 0-7112-2384-X, 256 blz., € 40,-)

Lees- en mediatips

Speijdel, B, *Moscowa. Een poort naar geborgenheid. 135 jaar begraafpark en crematorium* (Oosterhout: Vanitas BV, 2008, te bestellen bij Vanitas BV, Postbus 26, 6678 ZG Oosterhout, telefoon: 024-3488314 of email: info@vanitas-

uitgeverij.nl)
Van der Meer, J., *Kinderen van Kranenburg* (Zwolle, 2008, € 25,-, te bestellen via www.kinderenvankranenburg.nl)

Bidprentjes verbeelden eeuwen van katholieke rouwcultuur

In het Jaar van het Religieus Erfgoed is er veel aandacht voor het behoud van kerken en kloosters, kerkhoven en begraafplaatsen en orgels en schilderijen. En terecht. Samen vormen zij een belangrijk deel van de materiële cultuur waarin onze religieuze geschiedenis gestalte heeft gekregen. Hoewel de site van de organisator ook boeken onder religieus erfgoed laat vallen, ontbreken in de opsomming bidprentjes. Dankzij hun lange geschiedenis, hun enorme aantal, de vaak prachtige afbeeldingen en de boeiende teksten vormen zij een lange keten die een belangrijk aspect van de katholieke rouwcultuur nauwgezet verbeelden en verwoorden. Josien de Jong doet een boekje open over de geschiedenis van het bidprentje en vertelt over haar verzameling.

Reformatie

Het bidprentje is in de Nederlanden rond 1600 ontstaan tijdens de katholieke Reformatie. In de Republiek was de gereformeerde kerk de heersende geloofsgemeenschap. Bidden voor het zielenheil van gestorvenen was volgens

protestanten niet mogelijk. Katholieken die hun geloof niet openlijk mochten belijden, bleven echter aan deze gewoonte vasthouden. De kleine, gemakkelijk te verbergen bidprentjes hielpen hen om de namen van overledenen te onthouden en hen in hun gebeden te gedenken.

De meeste prentjes werden in het begin vervaardigd in Antwerpen, dat beroemd was om zijn drukkerijen. Ze werden gemaakt van perkament en met de hand ingekleurd. Dit gebeurde onder meer in kloosters. Deze prentjes waren zo duur dat ze alleen betaalbaar waren voor de rijken. Ze kostten immers een halve stuiver per stuk. Soms moesten nabestaanden voor een prentje zelfs twee stuivers of meer neertellen.

Hoewel er ook prentjes voor verschillende gelegenheden als de Eerste Heilige Communie en de priesterwijding werden gemaakt, waren de doodsprentjes het talrijkst. Met bidprentje wordt in het vervolg doodsprentje bedoeld.

Kunst van het sterven

Op de voorkant van deze prentjes stond vaak een heilige afgebeeld. Daar komt de naam santje vandaan, een oud woord voor bidprentje. Sanctus betekent in het Latijn heilig. Daarnaast zijn er gravures uit 1600 bekend waarop de stervende te zien is met een priester aan zijn zijde, terwijl een engel en de duivel om diens ziel strijden. Het was de kunst van het sterven, de ars moriendi, dat de gelovige op het sterfbed berouw toonde en zo de gang naar de hel bleef bespaard.

Op de achterkant konden de naam van de overledene en de sterfdatum worden ingevuld. Gelovigen werd gevraagd voor het zielenheil van de gestorvene te bidden. Uitzonderd de heiligen zelf moest elke overleden katholiek immers in het vagevuur boeten voor zijn of haar zonden. Het bidprentje werd pas echt populair in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dankzij de vrijheid van godsdienst waren katholieken begonnen zich te emanciperen. De uitvinding van nieuwe druktechnieken maakte massaproductie mogelijk. In plaats van perkament gingen drukkerijen papier gebruiken. Hierdoor kon iedere nabestaande bidprentjes laten maken. De gelovigen bewaarden de bidprentjes in hun kerkboek.

Een bidprentje in Saint Sulpice stijl

Saint Sulpice-prentjes

Op de beeldzijde van veel bidprentjes uit het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn de gekruisigde Christus, heiligen, gesluisde urnen, treurwilgen, grafzerken, zandlopers, doodshoofden en soms een heel geraamte te zien. Op de achterzijde is te lezen dat ze zijn gemaakt door drukkerijen als Turgis en Bouasse-Lebel in de Rue Saint Sulpice te Parijs. Deze exemplaren met een sentimenteel karakter worden daarom Saint Sulpice-prentjes genoemd.

De zoetige afbeeldingen werden ook als randversiering op de tekstzijde afgedrukt. De pastoor of de kosten schreven meestal de teksten voor het bidprentje. Vaak werd hiervoor een gebed of een tekst uit de *Bijbel* gebruikt met de mededeling dat de bezitter van het bidprentje via gebed aflaten voor de overledene kon verdienen. Niet zelden stond precies aangegeven hoeveel aflaten de bezitter van een bidprentje kon verdienen. Dat aantal kon in de honderden lopen. Hoe voller het kerkboek werd waarin de bidprentjes werden bewaard, des te langer duurden de gebeden.

In de tweede helft van de negentiende eeuw was in het Belgische Gent ook Florimond van Loo actief. Hij portretteerde op de bidprentjes vooral priesters en edelen. Hij heeft minstens 1.700 portretten getekend. Van Loo signeerde zijn prentjes op de voorkant met FVL.

Dankzij de uitvinding van de fotografie kon ook de gewone man/vrouw sinds ongeveer 1900 zijn portret op een bidprentje laten afdrukken. Niet zelden waren het doodsportretten omdat dit de enige foto was die van iemand werd gemaakt. Echtparen werden ook wel samen op een prent afgebeeld. Dat prentje was soms jaren na hun overlijden gemaakt. Er bestaan ook fotoprentjes waarop een opgebaard kind is te zien met een bloemenkransje op het hoofd of een kruisje dan wel bloemetjes in de gevouwen handjes.

Op handen gedragen

Bidprentjes van kinderen werden vanwege de nog steeds betrekkelijk hoge sterfte onder jeugdigen vaak gemaakt. De kinderen liggen in een wiegje waar een engel bij staat. Soms vliegt de engel met het gestorven kindje in de armen

naar de hemel. Of staat de treurende moeder bij het lege bedje. In 1926 bracht uitgeverij Lannoo uit het Belgische Tielt een serie bidprentjes uit waarop in zwart-wit kinderen staan afgebeeld. Het doodkistje wordt door kinderen gedragen. Een zuster begeleidt hen. Een enkele keer bestond een prentje uit een lok haar bij de foto van de overledene.

Sinds de ontkerkelijking in de jaren zestig van de twintigste eeuw veranderden de bidprentjes in gedachtenisprentjes. Katholieke aanduidingen als kruizen werden kleiner en maakten plaats voor afbeeldingen van landschappen. Foto's van overledenen bleven populair. Sinds de komst van de computer en internet ontwerpen nabestaanden zelf de bidprentjes. Alles is mogelijk. Zo kan een tekening

van een kleinkind voor een overleden opa of oma worden afgedrukt. Nabestaanden schrijven zelf de teksten waarbij ze vooral de dierbare overledene karakteriseren.

Collectie

Ongeveer 25 jaar geleden ben ik bidprentjes gaan verzamelen. De collectie telt nu liefst 300.000 exemplaren. De oudste prentjes stammen uit 1700. Sterfbedprentjes zijn niet gemakkelijk te krijgen. Zogenaemde knekel- en adelsprenten zijn ook zeer gewild bij verzamelaars.

Kinderprentjes hebben altijd een grotere gevoelswaarde. Ik behandel alles met de grootste zorg.

De prentjes zijn ook van veel waarde voor stamboomonderzoek. Aangezien ik ze rangschik op naam van de overledene kan ik altijd mensen helpen die vragen hebben over hun voorouders. Het gebeurt soms wel eens dat nabestaanden de achternaam en datum en plaats van geboorte en sterfte weglaten. Deze gedachtenisprentjes sorteert ik op de wel vermelde voornaam.

Wanneer een uitvaartonderneming een open dag heeft, maak ik op verzoek wel een presentatie. Daar zijn niet alleen bidprentjes te zien maar ook rouwsieraden, haarwerkjes en andere funeralia.

Mochten lezers vragen hebben dan kunnen ze telefonisch en via de mail contact met mij opnemen: 071-5157038 en j.m.de.jong@casema.nl

Josien de Jong

Bidprentje uit 1811 met het verzoek om voor het zielenheil te bidden

Tour de cimetières, een tocht langs Drentse begraafplaatsen

In augustus nam ik op verzoek van de redactie van het blad *Terebinth* deel aan een van de vier Tours de cimetières, die de Stichting Oude Drentse Kerken in samenwerking met Arriva Touring en Wout Brinkhuis, heeft georganiseerd. Dit voorjaar heeft Brinkhuis samen met de Stichting Oude Groninger Kerken diverse Tours de cimetières in Groningen gehouden. Wellicht volgt volgend jaar Friesland.

Begraafplaats Annerveen, een voorbeeld van een grafmonument met veel funeraire symbolen

Het was een bijzondere beleving om met 43 andere belangstellenden- geen leden van De Terebinth-, deze tocht mee te maken. Mijn ervaringen op het gebied van tochten langs begraafplaatsen beperkten zich tot deelname aan diverse excursies van onze vereniging en aan vele buitenlandse reizen-, al dan niet onder auspiciën van de vereniging, en een enkele excursie met onze Vlaamse zustervereniging Grafzerkje.

Wat een genot je in een bus te kunnen laten vervoeren met onderweg interessante uitleg door gids Wolter ter Steege over het Drentse landschap, het tumultibus (tumuli zijn grafheuvels) en het ontstaan van de hunebedden. De laatste keer dat ik de hunebedden heb bezocht was in augustus 1960.

Gekruiste zeisen

We begonnen met een bezoek aan de oude Noorder-begraafplaats in Assen, in 1822 in gebruik genomen. Het toegangshek met funeraire symbolen als de uil, de gekruiste zeisen, de zandloper met vleugels en de omgekeerde fakkel trof mij, evenals het gietijzeren graf. Overigens is ook het stoffelijk overschot van Harm van Riel, voormalig lid voor de VVD van de Eerste Kamer hier aan de aarde toevertrouwd. Na een heerlijke lunch in restaurant Popken te Anloo, bezochten we de middeleeuwse Magnuskerk te Anloo met graf- en gedenkstenen. Aan de noordkant van de kerk is een (nu dicht gemetselde) ingang voor vrouwen. Er is dus een tijd geweest dat mannen en vrouwen niet door dezelfde ingang de kerk in- en uitliepen. Andere interessante zaken: prachtige muurschilderingen, waaronder een met de geboorte van Jezus, en herenbanken uit de 18de eeuw.

De begraafplaats in Annerveen, de grafmonumenten van de voormalige psychiatrische inrichting Dennenoord, gesticht in 1895, de joodse begraafplaats en de synagoge (een mediene sjoeltje), in Zuidlaren, waren de volgende te bezichtigen objecten. En Dennenoord trof me omdat hier voormalige patiënten begraven zijn, meestal onder een paaltje-met-nummer. Ook liggen hier personeelsleden, soms met hun partners en kinderen, begraven als zij op het terrein woonden.

Opgeknapte synagoge

Onze tweede gids, dominee Geert Hovingh, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij het restaureren van de joodse begraafplaats en de synagoge, gaf ons de nodige informatie over de begraafplaats en de synagoge. Sinds 1883 kende Zuidlaren een zelfstandige joodse gemeente, die echter al in 1925 werd opgeheven. De synagoge is in 2007 gerestaureerd, opnieuw ingericht en nu weer in gebruik als synagoge. De joodse begraafplaats is in 2002 gerestaureerd. Annerveen is me bijgebleven omdat op de achterzijde van een aantal grafzerken ontroerende teksten te vinden zijn. Op deze begraafplaats zijn er al in 1364 graven geregistreerd.

Ik heb genoten van deze tocht in het 'Jaar van het religieus erfgoed'. Met een brochure over de middeleeuwse Magnuskerk van Anloo, een boekje over Joods leven in Zuidlaren en een excursiebrochure, ben ik tevreden huiswaarts getogen.

José Hageman

In de Magnuskerk van Anloo: wat een mooi verzoek om niet te snel te ruimen

Ameland, alle windrichtingen en gezindten

Op 6 september vond met zeventien deelnemers de excursie naar Ameland plaats. Jaap Baarsma, oud-wethouder van Zwolle en een geboren en getogen Amelander, was de gids. Vanwege de windrichting fietsten we langs de wadkant richting west naar onze eerste stop Ballum. Ballum is nu het kleinste plaatsje van Ameland, maar was vroeger het belangrijkste dorp op dit eiland. Hier stond het kasteel van de Cammingha's, de vroegere eigenaren van het eiland. Van het kasteel is niets meer over, alleen de grafzerk van de familie is er nog. Om deze unieke steen te bewaren is er een grafhuisje omheen gezet. We zagen uitgehakt op deze zerk de kasteelheer in vol ornaat liggen. Vreemd genoeg niet omringd door christelijke symbolen, maar door figuren uit de Griekse mythologie. Op dit eiland met hervormden en doopsgezinden en katholieken, moest de kasteelheer een zo'n neutrale koers varen als mogelijk.

Op de hervormde begraafplaats van Hollum

Na een bezoek aan het begraafplaatsje met tal van aardige grafstenen, fietsten we door naar Hollum. Hier gebruikten wij de lunch in hotel de Zwaan. Geheel in stijl keken de bezoekers in een verlicht gat in de vloer, waar een geraamte lag met allemaal griezelige monsters er omheen. 'Een wanbetaler', zei de kastelein. Na keurig afgerekend te hebben liepen we naar de Hervormde Kerk van Hollum. Jammer genoeg waren vanwege werkzaamheden veel grafstenen ter bescherming ingepakt in hout. In dit fraaie godshuis lagen maar twee zerken in het koor. De moeder van Jaap Baarsma (83) vertelde hoe hier op Ameland met rouw werd omgegaan. 'In het sterfhuis zaten de mensen allemaal om de lijk-kist, de mannen in het zwart uiteraard en de vrouwen hadden een zwarte voile over hun hoofd. Dan werd er niets gezegd, wel twintig minuten lang en daarna zei de naober (streektaal voor buurman, red.): "Het laatste uur is verschenen dominee", en dan begon de predikant met zijn lijkrede'.

Oorlogsgraven

We gaan verder naar het 'paardengraf', op de westpunt van het eiland. Hier liggen zes paarden begraven die met het uitrijden van de reddingsboot in zee, jammerlijk zijn verdronken. De minister van landbouw had dispensatie gegeven om de paarden hier te begraven, anders moesten

ze naar een destructiebedrijf worden gebracht.

In Nes bezoeken we de algemene begraafplaats. Hier veel oorlogsgraven van het Gemenebest, alle slachtoffers zijn aangespoeld soms van heel ver, zoals Normandië. Op de rooms-katholieke dodenakker ligt nog het graf van een Duitser, verdronken in 1940. De nabestaanden wilden in 1948 niet dat zijn stoffelijk overschot werd opgegraven en naar het Limburgse Ysselsteyn werd overgebracht, zij gaven er de voorkeur aan dat hun geliefde op Ameland bleef liggen. De laatste begraafplaats was een van de oudste van Ameland, eerst helemaal vervallen, nu prachtig opgeknapt met niet zoveel graven, maar wel erg de moeite waard.

Wim Vlaanderen

De indrukwekkende grafzerk van Haijo van Cammingha

Van het bestuur: een korte tussenstand van zaken

Na de recocoördinatorenendag (recodag) op 20 september 2008 in Arnhem willen wij als bestuur even bijpraten over de verdere ontwikkelingen waar wij ons zoal mee bezighouden.

Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit hebben op genoemde bijeenkomst de beslisboom advisering (stapplan) voor het behoud en onderhoud funeraire cultuur in de eigen regio en de functie en verantwoordelijkheden van de reco, die voortvloeien uit de beslisboom, toegelicht.

Daarna hebben wij in groepjes van vier met elkaar gebrainstormd en gediscussieerd over vragen als: wat houdt het recoschap in, wat zijn de taken van een reco, waar is de reco verantwoordelijk voor en wat heeft een reco nodig om zijn taak te kunnen uitvoeren. In grote lijn hadden de werkgroepen dezelfde visie (o.a. aanspreekpunt voor de regio, terugkoppeling, interesse en enige kennis van zaken, scholing, onderling elkaar zo nodig ondersteunen, etc. etc.)

Beslisboom

Het is zo dat de ene reco meer kennis van zaken heeft dan de andere, maar gezamenlijk en zo nodig met hulp van derden (deskundigen) kunnen we het recoschap goed vervullen. De reco kan ook zijn kennis vergroten door eens met een andere reco mee te gaan. Duidelijk kwam naar voren dat er behoefte is aan recodagen waar men elkaar ontmoet, ervaringen kan uitwisselen en kennis opdoet. Rindert en Jeannette hebben de reco's de aangepaste versies van de beslisboom, uitwerking van de beslisboom en de functieomschrijving toegestuurd.

Tevens is het ambitiestatement en het werkplan 2009 – 2013 aan de orde geweest. Hierin staat welke ambities het bestuur heeft en welke acties ondernomen moeten worden. Het werkplan behelst: versterken van de contacten met (lagere) overheden, vergroten van de naamsbekendheid, versterken van de onderlinge band tussen de leden, vergroten van de activiteiten behoud cultureel erfgoed, versterken financiële onafhankelijkheid, deskundigheidsbevordering en beschikbaar stellen adviescapaciteit. Al deze punten vragen om acties. Op 29 november worden genoemde stukken in de Algemene Vergadering besproken, maar U kunt nu al Uw reacties aan het bestuur via de mail kenbaar maken. Zie voor adressen het colofon.

Guus Rüsing gaat in Limburg de stichting Funeraire Erfgoed Limburg oprichten. Het bestuur staat hier achter en zal met de stichting een samenwerkingsovereenkomst aangaan. De stichting kan nu een beroep doen op de subsidie van de provincie en andere instellingen omdat zij een rechtspersoon is. De provincie is hiermede voorloper ten opzichte van de andere provincies. In het gesprek met bestuur van de stichting is afgesproken dat het bestuur ons de bestuursverslagen, het financieel verslag en het jaarverslag zal sturen. Wij zien dit als een pilot-project en

Rindert Brouwer legt op de recodag in Arnhem de beslisboom uit

hopen dat dit in de toekomst in meer provincies gestalte zal krijgen.

Verenigingsnieuws

Met de redactiecommissie hebben wij van gedachten gewisseld over het verenigingsblad en de invulling hiervan. Wij zijn het met elkaar wel eens dat het actuele verenigingsnieuws te wensen overlaat. Met name vanuit de regio's komt weinig nieuws, terwijl hiervoor twee pagina's gereserveerd zijn. Hebt U moeite met het schrijven van een artikel, dan kan de redactiecommissie u ondersteunen. Het is voor onze leden en andere lezers van het blad belangrijk dat zij lezen wat onze vereniging zoal doet. We zullen meer aan de weg moeten timmeren. Ideeën zijn van harte welkom.

De inkomsten van onze vereniging bestaan in hoofdzaak uit contributies en giften. Willen wij de vereniging financieel sterker maken en de contributies zo laag mogelijk houden dan zullen wij extra inkomsten moeten zien te verkrijgen. Ook hier gaan wij aan werken. Voorstellen van U zijn van harte welkom.

Hans Hagenbeek komt in de AV met een voorstel hoe de organisatiestructuur van de vereniging er uit zou moeten zien. Inmiddels heeft hij al met een aantal personen gesprekken gevoerd over hoe zij tegen de vereniging aankijken en hoe het verder met de vereniging zou moeten.

Wij hebben de intentie U regelmatig op de hoogte te houden over de gang van zaken van de vereniging.

Namens het bestuur,
Teun Oosterbroek

Inventarisatie begraafplaatsen in Scheemda

In oktober 2007 ontving De Terebinth een uitnodiging van de gemeente Scheemda om te komen kijken naar hun begraafplaatsen. In vroeger tijd waren de begraafplaatsen eigendom van de kerken. Een aantal daarvan is in eigendom overgedragen aan de gemeente. Bij het op orde brengen van de administratie en de inrichting van de begraafplaatsen hadden zij behoefte aan advies van derden. Drie Terebinthers togen daartoe naar Oost-Groningen. Het ging om de begraafplaatsen in Nieuwolda, Oostwold, Midwolda, Nieuw Scheemda, Scheemda. De begraafplaatsen in Westerlee en Eexta zijn nog eigendom van de kerken en werden daarom niet bij het onderzoek betrokken. Het totaal omvatte naar een ruwe schatting ruim 10.000 grafmonumenten. Daarom werd bij de inventarisatie gekeken naar een goed evenwicht tussen kosten en resultaat. Het voorstel omvatte een globale inventarisatie en tevens een globale begroting van de kosten.

Ter plekke oplossen

Uiteindelijk zijn Frans Renssen, Wim Vlaanderen, Henk Paardekoooper en Paul Stoffels in mei 2008 drie dagen in Scheemda geweest. Wat zij daar aantroffen waren mooie grafvelden met niet alleen gedenktekens vol rijke symboliek van de bovenklasse maar ook de graftekens van minderbedeelden, die door hun eenvoud, door zelfwerkzaamheid of door hun bijzondere teksten het waard zijn

Het Terebinth-groepje aan het werk

bewaard te worden voor het nageslacht. Omdat de aard van de begraafplaatsen van elkaar verschilde, werd ook volgens verschillende methodes geïnventariseerd. Een van de aanbevelingen was om enkele gedeeltes van de begraafplaatsen in Scheemda en Midwolda in hun geheel als gemeentelijk monument aan te merken. Elders – in Oostwold –, werd op de plattegrond aangegeven welke graven interessant waren.

Soms werd volstaan met de aanbeveling om ernstig beschadigde graven of delen ervan, die niet meer of alleen met veel kosten te repareren waren, te verwijderen. Dit alles gebeurde in goed overleg met een van de medewerkers van de gemeente, waardoor in veel gevallen al direct ter plaatse aangegeven kon worden hoe bepaalde problemen opgelost konden worden.

Natuurlijk kreeg ook het 'groen' de nodige aandacht. Op een van de begraafplaatsen was tot onze schrik de hele bomenrij rondom verwijderd omdat de bomen het op de drassige grond niet goed deden. Er is weinig of geen tussenruimte tussen de zeer dicht op elkaar geplaatste individuele graven. Het logische advies was hier dan ook er snel een nieuwe bomenrij rondom te plaatsen.

Exotische coniferen

En op meerdere plaatsen kunnen deze begraafplaatsen best wat groener. Aan de andere kant is aanbevolen de te groot geworden exotische coniferen op de historische gedeeltes van de begraafplaatsen te verwijderen. Het uitgebreide rapport is verlucht met vele foto's, die duidelijk aangeven hoe de situatie is. Er is een cd met nog een groot aantal illustratieve foto's aan toegevoegd. Het rapport gaat naar burgemeester en wethouders en de gemeenteraad om de komende jaren uitgevoerd te worden. Toch wel wat afwijkend van elders in het land, zagen wij een groot aantal bijzondere grafschriften of grafteksten. Een enkele willen wij u niet onthouden. De tekst ergens vlakbij een ingang luidt:

*Die het hof hier komt betreden
Gedenk dan toch aan mij
Dat ik hier lig beneden
Ook ben geweest als gij*

Paul Stoffels

AGENDA

16 t/m 19 april

Paris perpétuel: vierdaagse funeraire reis naar Parijs. Eskoo reizen & Atelier Terre Aarde, onder auspiciën van De Terebinth. Informatie en opgave bij Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, tel. 040-2121791, e-mail terre.aarde@planet.nl

12 mei

Noteer vast in uw agenda: op dinsdag 12 mei is er een excursie naar Terschelling. Onder leiding van

Teunis Schol een bezoek aan de kerk en het kerkhof van Hoorn, het kerkhof in Striep, kerk en kerkhof in Midland en de oude begraafplaats bij de Brandaris op West-Terschelling

Meer details in het volgende nummer en de digitale nieuwsbrief.

Zondag 7 juni

Excursie naar Joodse begraafplaatsen in Enschede
Meer details in het volgende nummer en de digitale nieuwsbrief.

Bericht uit de Achterhoek en Salland

Als regiocoördinatoren vinden wij het belangrijk onze leden op de hoogte te houden waar we ons zoal mee bezig houden. Het jaar 2008 begon voor ons niet best maar ondanks gerommel in de vereniging zijn wij rustig onze gang gegaan.

Veel tijd is gestoken in het project voor herstel en restauratie van historische begraafplaatsen in Overijssel. Inmiddels heeft de werkgroep besloten welke begraafplaatsen voor het (pilot-) project in aanmerking komen. Als de kosten van herstel begroot zijn, zal het project bij de provincie voor financiële ondersteuning worden ingediend. Het leuke hiervan was dat wij tijdens de rondgang met de beheerder van de gemeente Raalte gewezen werden op de oude rooms-katholieke begraafplaats aan de Assendorperdijk in Raalte. Het Heemkerkhof ligt in een bossage en in het midden staat een groot betonnen kruis. De toegang naar de begraafplaats vormen twee kleine ijzeren hekjes. In 1836 heeft hier de laatste begrafenis plaatsgevonden.

Verschillende werkgroepen van historische verenigingen in onze regio zetten zich met veel enthousiasme in voor het behoud van hun begraafplaats. Wekelijks verzorgen zij het onderhoud. Zij kunnen altijd bij ons terecht voor vragen en ondersteuning. De eigenaren van de begraafplaatsen staan hier zeer positief tegenover en verlenen dan ook alle medewerking.

De gemeente Montferland heeft een rapport uitgebracht over de herinrichting van de oude rooms-katholieke begraafplaats in Didam. Hierbij zijn wij bij betrokken geweest en hebben onze visie gegeven.

De gemeente heeft besloten de begraafplaats gefaseerd te gaan herinrichten en nieuwe graven uit te geven. Tot op heden waren alleen bijzettingen mogelijk. In het rapport staat dat bijzondere graven en graven van bijzondere

personen niet verwijderd zullen worden.

Ook zorgen

De begraafplaats Steenbrugge in Deventer, ontworpen door Springer, vervult ons en de Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer met zorgen. Het beheer aan de begraafplaats laat te wensen over. Hierover zijn gesprekken met de beheerder gaande.

Er is nog een aantal oude begraafplaatsen in onze regio waar het beheer te wensen overlaat. Het gevolg hiervan is dat de mensen de graven niet meer gaan bezoeken en de verloedering van de begraafplaats toeslaat. Wij nemen dan het initiatief de plaatselijke historische vereniging hierop te wijzen en wij vragen hen dan zich samen met ons voor het behoud van de begraafplaats in te zetten. Helaas lukt dat niet altijd. Maar wij geven de moed niet op. Je moet vaak heel veel geduld hebben.

Wij kennen alle begraafplaatsen in onze regio en wij proberen alle vragen die aan ons gesteld worden te beantwoorden. Weten wij het antwoord niet dan roepen wij de hulp van een deskundige in. Wij hebben al verschillende malen excursies gehouden in onze regio en gaan nu op verzoek van de historische vereniging in Wijhe een artikel schrijven over de plaatselijke algemene begraafplaats. Deze is begin vorige eeuw in gebruik genomen en er staan nog oude grafmonumenten.

Teun en Else Oosterbroek

In oktober had de redactie haar jaarlijkse vergadering in Culemborg. Tijdens de middag pauze was er tijd voor een korte excursie naar de Grote of Barbarakerk. Hier staat de graftombe van Catharina van der Dussen, gestorven in 1745.

In de schaduw van..., en Winterlandschap

Uit de geringe hoeveelheid inzendingen (vijftien stuks) voor de fotowedstrijd rond het religieus funerair erfgoed, blijkt dat gebouwen op begraafplaatsen aanzienlijk minder fotografen inspireren dan het thema begraafplaats zonder meer. Degenen die zich er wel aan waagden, laten zien dat ook gebouwen zich kunnen lenen voor een ongebruikelijke invalshoek of een extra dimensie.

Uit de inzendingen heeft de jury twee foto's gekozen. De eerste plaats is voor 'In de schaduw van...', een foto van Natalie Overkamp. De foto is gemaakt op begraafplaats Westerveld en toont een uitsnede van één van de zes columbaria met nissen. Rechts op de voorgrond een beeld van een vrouw op een lage muur. Een ongebruikelijke invalshoek die een bijzonder fraaie compositie oplevert waarin een strak lijnenspel contrasteert met de vloeiende lijnen van de peinzende vrouw.

De tweede plaats gaat naar 'Winterslandschap' van Arie van Willigen. Het beeld is traditioneel, maar de natuur

geeft een extra dimensie. Een hoek van het dodenhuisje op de oude begraafplaats in Leeuwarden is begroeid met klimop, een laagje sneeuw bedekt de grond en de bomen. De witgrijze kleur van de gevels en het groen van de deuren passen er perfect bij. Een winters beeld waarin de sneeuw verwijst naar de dood, maar de klimop naar het leven.

De eerste prijs is twee boekjes naar keuze uit de reeks Funeraire Cultuur en *Doodse Dingen*, de tweede prijs is één boekje uit de reeks Funeraire Cultuur en *Doodse Dingen*. De prijzen zijn inmiddels aan de winnaars toegestuurd.

Boekenactie Reeks Funeraire Cultuur

De Reeks Funeraire Cultuur beschrijft bezienswaardige kerkhoven, kapellen, begraafplaatsen, crematoria, hekwerken, grafmonumenten en treurbomen uit het verleden en het heden in Nederland.

Ook in de provincie zijn interessante begraafplaatsen en kerkhoven met bezienswaardige grafmonumenten, baarhuisjes, kapellen, hekwerken en beplanting te zien. Ideale gidsjes voor een winterse wandeling op een stemmige dodenakker.

* ledenprijs. Niet-ledenprijs € 7,00 en 12,00, Prijs exclusief portokosten.

U kunt de deeltjes bestellen via de website, telefonisch of via de post bij Stichting Publicaties Funeraire Cultuur i.o., Postbus 153, 4100 AD Culemborg, T 0345-521132, www.terebinth.nl • Ook in de boekhandel. Deze aanbieding is geldig tot 1 februari 2009.

DIGITALE NIEUWSBRIEF

Naast het kwartaalblad *Terebinth* geeft Vereniging De Terebinth een *digitale Nieuwsbrief* uit.

Wilt u deze ontvangen, abonneer u dan via www.terebinth.nl

GAST AAN HET WOORD

Funeraire architectuur en dichterschap

Rita N. Hulsman is ruim tien jaar lid van de redactie van *Terebinth*. Van oorsprong binnenhuisarchitect schrijft zij sinds 1996 over funeraire architectuur. Komend najaar exposeert zij enkele van haar gedichten. Vanuit haar werkkamer hebben we uitzicht op een dichtbegroeide tuin, waarin halverwege een tuinhuisje staat.

Dat tuinhuisje hebben mijn zus Marjanne en ik van de zomer gebouwd. Een eenvoudige tafel en een houten stoel staan erin, verder niets. Ik heb een dergelijke plek nodig om te kunnen dichten. En als het gedicht af is, één geheel vormt en logisch in elkaar zit, maak ik een ontwerp met foto. Dat mail ik naar een bedrijf waar ze het geheel op een doorzichtige stof afdrukken. Dit najaar mijn tweede expositie met banieren, heel spannend! Ik ben blij dat mijn tuinhuisje af is. We hebben allebei zo hard gewerkt aan deel 1 van de Gids voor de funeraire architectuur in Nederland, dat er voor iets anders nauwelijks tijd meer was.

Dichten, dat is inderdaad heel wat anders dan schrijven over begraafplaats-architectuur!

Niet helemaal. Wat ik om mij heen waarneem, kan me erg boeien. Stel de stroom valt uit en het is opeens donker. Zo'n ervaring kan mij tot het schrijven van een gedicht inspireren. In het begin van mijn carrière werkte ik op een architectenbureau. Maar schrijven over beeldende kunst en architectuur vond ik direct al leuker dan tekenen en ontwerpen. Na verloop van tijd ben ik freelance gaan schrijven. Mijn funeraire belangstelling ontstond ongeveer vijftien jaar geleden toen ik kunstenaars ontmoette die met nieuwe vormgeving van grafmonumenten bezig waren. Hun creaties en inzichten boeiden mij en brachten me met *Terebinth* in aanraking.

Behalve schrijven, onderzoek je ook.

De manier van onderzoeken is wel veranderd. Halverwege mijn carrière ontstond een minder goed gevoel over mijn werk. De artikelen moesten steeds korter worden, voor diepgang was geen tijd. En al die deadlines. Het roer moest van mij om. Sinds 1999 bestuderen Marjanne en ik de objecten en gebouwen op een begraafplaats nauwkeurig en vervolgens duiken we de archieven in. Zij zorgt voor de foto's en ik probeer – en dat is voor mij de grootste uitdaging – van de brij aan informatie en gegevens iets coherents en leesbaars, er één geheel van te maken. Uiteindelijk eindigen we samen met een mooi boekwerk.

Heb jij op jouw terrein competitie?

Ik ben geen historicus als Wim Cappers en Jasper Enklaar, Leon Bok is op een heel breed terrein bezig en Ada Wille ontfermt zich over het funeraire landschap. Op het terrein van architectuur ben ik al ongeveer tien jaar bezig. Dat is wel mijn specialiteit.

De funeraire wereld, welke verandering valt je het meest op?

Tijdens het onderzoek voor ons laatste boek *Bouwen op de grens* viel mij op hoeveel plaatselijke clubs er zijn die zich ook met begraafplaatsen bezighouden. Hun medewerking bij het zoeken van bijvoorbeeld historische foto's was indrukwekkend. De aandacht voor begraafplaatsen is sterk toegenomen en een belangrijke doelstelling van De Terebinth lijkt daarmee vervuld. Nadenken over onze doelstellingen lijkt me nodig. En wat me nog meer opvalt? We kwamen wel erg veel gebouwde dozen tegen op en bij begraafplaatsen in Zuid-Nederland. Ik zou voor een funerair gebouw iets heel moois willen laten ontwerpen. Niet weer een super functioneel gebouw met plat dak. Het aantal pas gebouwde juweeltjes op begraafplaatsen is klein. Aan architectonische vormgeving, aan meer schoonheid op begraafplaatsen, dáár zouden we iets aan moeten doen!

Jannes H. Mulder

Rita Hulsman

Colofon

Terebinth

Jaargang XXII nummer 4

December 2008

ISSN: 1382-5259

Tijdschrift voor Funeraire Cultuur, uitgave van Vereniging de Terebinth. Verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement

Het abonnement kost in 2009 voor personen € 22,50, elke huisgenoot € 9,50 en organisaties € 69,- per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 22,50. Contributie overmaken op gironummer 335536 van Vereniging De Terebinth te Amsterdam. Na 1 juli is de helft van het bedrag verschuldigd. Van 1 december tot het einde van het jaar gratis. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen bij het Terebinthbureau. Losse nummers van Terebinth kosten € 4,00 per exemplaar, dit is inclusief verzendkosten.

Bestuur

Harry Arkesteijn (voorzitter), 040-2070636, arkesta@xs4all.nl; Hans van Selm (secretaris), 0318-456723, hvselm@tiscali.nl; Paul Stoffels (penningmeester), 0499-391044, phhmstoffels@gmail.com; Teun Oosterbroek (algemeen bestuurslid) 0570-522060, teun.oosterbroek@hetnet.nl

Bureau- en redactieadres

Liesbeth Vermeulen, Kantershof 372, 1104 GV Amsterdam, 020-7728853 bureau@terebinth.nl. Ook voor advertenties en inlegvellen.

Website: www.terebinth.nl

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Rita Hulsman, Bouke Jagt, Jannes H. Mulder, Bert Pierik (fotoredacteur), Liesbeth Vermeulen (eindredacteur).

Kopij

De inleverdatum van kopij voor nummer 1 is medio januari. Dit nummer verschijnt op 1 maart.

Copyright

Overnemen van artikelen en foto's alleen na vooraf gegeven schriftelijke toestemming van de redactie.

Fotoverantwoording

Bert Pierik (49, 50, 51, 59, 62), Bouke Jagt (52/53), Josien de Jong (56, 57), José Hageman (58/59), Ed Kuik (60), Paul Stoffels (61), Natalie Overkamp (63), Arie van Willigen (63), Rita Hulsman (64).

Opmaak, druk en verzending

Uitgeverij Ger Guijs, Rotterdam